

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КАТЕГОРІЇ «УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД»

Аналізується сучасне наукове розуміння змісту конституційно-правової природи категорії «український народ».

Ключові слова: український народ, громадянство, правова категорія.

Анализируется современное научное понятие содержания конституционно-правовой природы категории «украинский народ».

Ключевые слова: украинский народ, гражданство, правовая категория.

The modern concept of constitutional and legal nature of the category of the "Ukrainian people" has been studied.

Key words: Ukrainian people, citizenship, legal category.

Конституційне право переживає сьогодні етап особливо бурхливого ренесансу та розвитку. Побудова правової держави та громадянського суспільства сприяє необхідності переглянути всю систему науки конституційного права, починаючи від її предмета та методів і закінчуючи окремими категоріями та поняттями. Це одночасно розширює і зужує об'єкт пізнання науки конституційного права, звільняє її від ідеологічних постулатів, відкриває шлях до нових пошуків та істин. На порядок денний постало завдання уточнення та поглиблення наявних категорій і понять науки, тобто істотно змінюється вся система конституційного права.

Простежити історію появи категорії «український народ» видається досить складним завданням, тим більше, що спеціальні дослідження з цього питання практично відсутні.

Для радянської юридичної науки завжди була притаманна істотна недооцінка питання про зміст і правову природу категорії «народ». Визначаючи діалектичну єдність форми та змісту в праві, радянські вчені завжди віддавали значну перевагу дослідженню його соціально-класових аспектів. Як і вся правова дійсність, категорія «народ» вивчалася ними з позицій протиставлення двох протилежних соціальних систем. А оскільки соціалістичне право вважалося вищим та історично останнім типом права, то і його категорії, природно, вважалися найдосконалішими. Навпаки, буржуазне право демонструвалося як наочний приклад кризи законності, відступів від принципу верховенства права і закону тощо.

Дослідження права країн, що розвивалися, також здійснювалося через призму їхніх соціалістичної чи капіталістичної орієнтації. Такий полярний «чорно-білий» підхід неминує містить у собі велику питому вагу елементів апологетики, оскільки в кожному окремо взятому випадку висновки, які не вписувалися в офіційну концепцію, розцінювались як відхід від класових позицій.

Склалося так, що вказана проблема з самого початку дослідження висвітлювалася, як правило, не у науковій, а в політичній площині з догм політичних напрямків. Радянські вчені об'єктивно не могли обійти проблему, але їм були окреслені чіткі ідеологічні межі, тому в їхніх дослідженнях простежується наростаючий примат ідеології над наукою, ідеологічні табу з цілеспрямованим антинаціональним вістрям були домінуючими.

На нашу думку, категорія «український народ» є відповідним відлунням становлення, розвитку та діяльності, причому як в ординарних, так і в екстраординарних умовах функціонування державно організованого соціуму. Радянською конституційно-правовою наукою ця проблема взагалі не вирішувалася, тому що модель радянської держави та суспіль-

ства, з рештою своєрідність архітекτονіки радянських конституцій, які практично не розрізняли сферу держави й суспільства, апіорі не розкривали зміст правової конструкції «народ» — «український народ». Класичним прикладом цього є те, що радянською наукою ігнорувався факт існування Української держави, він належав до явищ «буржуазного націоналізму» і фактично не вивчався, а відповідно і не існувало політико-правової категорії — «український народ». Натомість мала місце домінанта — «советский народ».

Ситуація якісно змінилася тільки після прийняття Конституції України у 1996 р., яка зробили крок вперед, закріпивши нову політико-правову категорію — «український народ». На нашу думку, ці зміни зумовилися як внутрішніми для науки конституційного права чинниками, насамперед переходом від одностороннього класового пізнання конституційно-правової дійсності до справді наукових прийомів і методів дослідження відповідних явищ об'єктивної реальності, лавиноподібним нагромадженням емпіричних знань у цій сфері та можливістю і необхідністю продуктування з цих емпіричних знань якісно нових узагальнень, понять і категорій.

Насамперед зазначимо, що у доктрині конституційного права це питання висвітлювалося з точки зору того, із чого складається народ. Їх можна звести до трьох наступних позицій. Позиція перша: народ — це сукупність всіх людей (всього населення), що проживають у державі. Так, український конституціоналіст В.М. Шаповал визначає народ як населення держави, що утворює єдину спільність незалежно від кількості національних спільнот, які в ній існують¹. Таке визначення є припустимим, оскільки в ньому відображається територіальний зв'язок народу з державою (населення — це сукупність людей, що мешкають на певній території). Більше того, стверджується, що в конституційному праві та його доктрині, коли йдеться про державу в цілому, поняття "населення" застосовується як аналогічне поняттю «народ»². На нашу думку, правильнішим буде підхід, за якого «населення» розглядається не як аналогічне поняттю «народ», а як його модифікація³.

Безумовно, поняття «народ» тісно пов'язане з поняттям «населення», яке може розглядатися у кількох аспектах, у тому числі й конституційно-правовому. Водночас науковці розрізняють фактичне населення держави, тобто населення у звичайному смислі слова, і населення у державно-правовому значенні. Так, угорський фахівець Л. Самел під першим поняттям розуміє всю сукупність фізичних осіб, що в даний момент фактично проживають (постійно чи тимчасово) на території держави⁴. Друге поняття за своїм змістом вужче першого, оскільки населення у державно-правовому сенсі включає у свій склад тільки той різновид фізичних осіб, які мають юридичний зв'язок з державою у формі громадянства, тобто громадян даної держави, у тому числі й тих із них, які проживають (постійно чи тимчасово) в іншій державі⁵. У російській юридичній науці прихильниками такої позиції виступають В.Т. Кабишев та О.О. Миронов, які вважають, що конституційне право розрізняє таку категорію, як фактичне населення у державно-правовому значенні⁶. При цьому звертає на себе увагу непослідовність наукової позиції цих авторів. Виносячи поняття «народ» за межі конституційного права і розглядаючи його лише як «соціальну категорію», вони, однак, розкривають її зміст і показують співвідношення з категорією «населення». Таке твердження, на нашу думку, є хибним. Мова йде про те, що якщо включати до складу народу всіх соціальних індивідів (фізичних осіб), то було б несправедливим позбавляти їх деяких важливих політичних прав — права обирати депутатів представницьких органів державної влади чи права брати участь у референдумі.

Несприйняття викладеної точки зору пояснюється тим, що вона базується на неправильних посланнях: 1) у спробі авторів надати категорії «народ» виключно соціального відтінку, який змінюється в залежності від змін соціальної поведінки тієї частини населення, яка не пов'язана з державою через інститут громадянства; 2) на ігноруванні соціально-політичного значення правових відмінностей між громадянами, іноземцями й апатридами.

На нашу думку, при характеристиці народу як населення держави на перше місце вийдуть такі показники: кількість і щільність населення, вікові характеристики, рівень і

тривалість життя, диференціація на групи (наприклад, сільське та міське населення), міграційні процеси тощо. Перелічені ознаки, безумовно, мають практичне значення, проте вони не можуть безпосередньо характеризувати народ як суб'єкт конституційно-правових відносин, і, зокрема, джерела влади. Крім того, територіальна ознака, яка є вирішальною для категорії «населення», не має такого значення для «народу». По-перше, населення держави становлять не всі особи, що мешкають на її території, це можуть бути власні громадяни (піддані), іноземці та особи без громадянства (останні дві категорії до поняття «народ» не входять). По-друге, громадянин (підданий) тієї чи іншої держави, перебуваючи поза її межами, не втрачає з нею правового зв'язку, тому він є частиною її народу⁷.

Позиція друга: народ — це сукупність осіб, що мають публічно-правову дієздатність, тобто реально здійснюють свої політичні права (мова йде про «виборчий корпус»). Ми звертаємо увагу на те, що така позиція є непоодинокую серед дослідників. Так, французький правознавець М. Прело вважає, що поняття народ тотожне виборчому корпусу: «Народ — це частина населення держави, яка складається з індивідів, яким Конституція надає виборчі права»⁸. Такої самої позиції дотримується і російський конституціоналіст В.А. Маклаков, який вважає, що народ — це сукупність громадян держави, яка має можливість реалізувати свої повноваження в процесі різного роду голосувань і в процесі застосування інститутів безпосередньої демократії⁹. Таким чином, тлумачення ці автори відмовляються визнавати за народом якість правосуб'єктності. Це впливає з того, що у юридичній літературі розповсюджене прагнення «втиснути в рамки представницької демократії всі можливі форми волевиявлення народу», внаслідок чого юридична фігура народу «зникає» за фасадом ними створюваних і перед ними підзвітних представницьких органів влади.

Підтвердженням думки про «юридичну особистість» народу, на наш погляд, може служити існування і порядок формування Верховної Ради України. Цей представницький орган покликаний виражати загальні інтереси багатонаціонального українського народу і є його своєрідним відбитком.

Слід зазначити, що виборчий корпус — це така конституційно-правова категорія (юридично відокремлена сукупність людей, що відображає соціальну структуру громадянського суспільства), яка наділена правом через безпосереднє волевиявлення формувати вищі органи державної влади і вирішувати питання державного та суспільного життя від імені народу і нації¹⁰.

На нашу думку, поняття «народ» з юридичної точки зору ототожнюється із поняттям «громадяни» і визначається приналежністю даної сукупності людей до відповідної держави. Таким чином, поняття «народ» і «виборчий корпус» взаємозамінні, їх ототожнення є неприпустимим. А це означає, що категорію «народ» у юридичному аспекті, безумовно, не можна зводити до сукупності лише осіб, що наділені виборчим правом.

Позиція третя: народ — це громадяни держави. Насамперед зазначимо, що в українській правовій науці, на нашу думку, утвердилося домінуюче наукове тлумачення поняття «народу». Яскравим прикладом цього є визначення В.Ф. Погорілка: український народ — це сукупність громадян різних національностей, якому належить вся повнота влади на території республіки, корінні народи і національні меншини¹¹. Як бачимо, у цьому визначенні принцип громадянства є вихідним критерієм належності до народу. У цьому сенсі ми підтримуємо наукову концепцію І.О. Кресіної, що центральною ланкою громадянського суспільства слід визнати громадянина, який є особистістю суверенною, вільною, самостійною і відповідальною¹².

З наведених визначень можна зробити висновок, що в сучасній демократично-правовій традиції народ (незважаючи на етимологічне застосування різних термінів — нація (політична) та народ), визначається через призму громадянства держави.

Безумовно, ця концепція не може бути визнана універсальною, оскільки відображає лише сучасне розуміння юридичного поняття «народ» у межах демократичної, правової

парадигми. Поза межами держави, яка вбачає людину, її права та свободи найвищою соціальною цінністю, ідентифікація народу як єдності громадян, втрачає своє значення. Так, на думку Л.М. Шипілова, загальне громадянство як юридичний модус категорії «народ» є відносно новітнім явищем (генетично пов'язаний з епохою буржуазних революцій) ствердження ліберально-демократичної теорії та практики в Європі. Саме ж громадянство, підданство або інша форма ототожнення із певною державою є наслідком, зовнішньою об'єктивізацією, способом зовнішнього вираження (причому такий статус зв'язок утримує лише за добровільного визнання народом, оскільки громадянство чи підданство може бути накинута інкорпоративним спільнотам проти їхньої волі) вже самоідентифікованого народу¹³.

Ми вважаємо, що саме інститут громадянства виконує роль юридичного критерія визначення внутрішньої структури українського народу. Тобто він виступає чинником відповідності соціально-політичного та державно-правового аспекту категорії «український народ».

Проаналізувавши наведені положення, можна дійти висновку, що громадянство є тією необхідною підставою, яка надає особі, що має статус громадянина, можливість повною мірою долучитися до політичного, економічного, правового та культурного життя суспільства та держави. Як зазначає В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко, обсяг тих прав і свобод, якими особа може користуватися в окремій державі, а також обсяг обов'язків, що покладені на неї цією країною, знаходяться у прямій залежності від наявності чи відсутності в особи статусу громадянина даної країни¹⁴.

На відміну від населення, сукупності осіб, що проживають на території України і становлять демографічну категорію, як зазначалося вище, громадяни утворюють її народ, який є правовою категорією.

Більше того, з метою уникнення будь-яких можливостей розбіжностей у тлумаченні цього надзвичайно важливого для розуміння всього тексту. Конституція України (Преамбула) досягає належної чіткості у правовому визначенні змісту поняття Український народ. Під українським народом як основоположною категорією конституційного права України розуміється сукупність всіх громадян України всіх національностей. Таке визначення українського народу робить безпідставними спроби застосувати категорію «народ» до населення окремих регіонів України. Український народ — це державний народ. Один народ — одна держава.

Визначаючи український народ як такий, до складу якого входять громадяни всіх національностей, Конституція зазначає насамперед, що мова йде про громадянство, правовий зв'язок людини з державою, її належність до України незалежно від етнічного походження. Саме в цьому сенсі вживається це формулювання. Тобто засадою єднання виступає громадянство як взаємний статус суб'єктно-об'єктності індивідууму та демократичної держави. Громадянство виступає як членство у державі. Так, С.О. Комаров, зазначає, що держава становить не лише апарат влади, але й певну спільноту (організацію) більшої частини населення, юридично оформлену у вигляді інституту громадянства. Громадянство як членство у державі розуміється не як союз усіх, а як спілка особистостей, що знаходяться у стійкому, постійному, специфічно оформленому політико-правовому зв'язку із державою. Тому саме громадяни забезпечують наступність демократичної держави від покоління до покоління¹⁵.

З огляду на все вищевикладене вважаємо, що, по-перше, категорія «український народ» має цілком визначений політико-юридичний зміст і містить не тільки соціальний аспект, але й низку інших аспектів, у тому числі й державно-правовий. По-друге, зміст конституційно-правового аспекту визначається за критерієм громадянства; по-третє, характеристика народу як сукупності громадян та існування конституційно-правових відносин дає змогу дати позитивну відповідь на питання щодо конституційної правосуб'єктності українського народу.

Формування українського народу (який з етнографічного поняття перетворюється на політичну категорію) має відбуватися так, щоб кожна людина почувала себе вільною, рівною, захищеною, і це буде оптимальною моделлю будівництва відкритого громадського суспільства. Суб'єктом права на самовизначення має проголошуватися не нація, яка дала назву країні, а її народ в цілому, тобто не етнічна спільність, а політичне громадське суспільство.

1. *Шаповал В.М.* Народ // Юридична енциклопедія: У6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол) та ін. — К.: Укр, енцикл., 1998. — Т. 4: Н-П. — 2002. — С. 46. 2. *Конституция Российской Федерации: Энциклопедический словарь.* — М.: Изд-во НОРМА, 1999. — С. 28. 3. *Мамут Л.С.* Народ в правовом государстве. — М.: Изд-во НОРМА, 1999. — С. 28. 4. *Беер Я., Ковач И., Самел Л.* Государственное право венгерской Народной Республики. — М.: «Иностранная литература», 1963. — С. 250. 5. Там же. — С. 251. 6. *Кабышев В.Т., Миронов О.О.* Категория «народ» в советском конституционном законодательстве // Правоведение. — 1969. — № 4. — С. 37. 7. *Людвік В.Д.* принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці: Автореф. ... канд. юрид. наук. — Х., 2009. — С. 9-10. 8. *Прело М.* Конституционное право Франции. — М.: Изд-во «Иностранная литература», 1957. — С. 374-376. 9. *Маклаков В.А.* Конституционное право зарубежных стран. — М.: Волтерс-Клувер, 2006. — С. 300. 10. *Комарова В.В.* Формы непосредственной демократии: Учеб. пособие. — М.: Изд-во «Ось-89», 1998. — С. 18. 11. *Конституційне право України* / За ред. В.Ф. Погорілка. — К.: Наукова думка, 1999. — С. 79. 12. *Кресіна І.О.* Особливості становлення громадянського суспільства в Україні // Громадянське суспільство і держава в Україні. Проблеми взаємодії // Матеріали методологічного семінару / Відп. ред. В.В. Цветков, І.О. Кресіна: Упорядник Є.В. Перегуда. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. — С. 11. 13. *Шпілов Л.М.* Принцип народовладдя і його здійснення в Україні: Автореф. ... канд. юрид. наук. — Х., 2004. — С. 8-9. 14. *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Конституційне право України: Підручник / За заг. ред В.Ф. Погорілка. — К.: Прецедент, 2009. — С. 114. 15. *Комаров С.А.* Общая теория государства и права: Учебник. — М.: Юрайт, 1998. — С. 81.